

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 257-277
10.36121/madamczewski.22.2025.2.257

Marek Adamczewski
ORCID: 0000-0002-7230-5220
(Uniwersytet Łódzki)

Stan badań nad symboliką miast położonych w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej Królestwa Polskiego (wg podziału administracyjnego z 1867 r.). Źródła i ich opracowania

Streszczenie: Herby miast i heraldyka miejska Królestwa Polskiego zajmują wyjątkowe miejsce w polskich badaniach heraldycznych ze względu na utratę niepodległości i podporządkowanie życia kulturalno-społeczno-politycznego Polaków zwyczajom i prawom Imperium rosyjskiego. Urzędowa heraldyka miast Królestwa stała się w zakresie przepisów, zwyczajów i treści częścią heraldyki Imperium. Herby zostały uznane przez władze za narzędzie polityczne, które może kształtować świadomość odbiorcy przez manifestowanie przekazów właściwych z punktu widzenia władzy zaborczej. Na polecenie najwyższych władz rosyjskich w Królestwie podjęto (w l. 1846 - 1904) trzy próby urzędowego ustanowienia herbów miejskich. Pierwszym etapem każdej próby była ankieta heraldyczna skierowana do magistratów. Część źródeł jest w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu w dokumentacji Heroldii. Są to raporty magistratów, projekty herbów narysowane w magistratach, raporty archiwistów, zestawienia i opinie przygotowane przez urzędników gubernialnych. Cenne źródła wytworzone przez rządy gubernialne w Kaliszu i w Piotrkowie oraz urzędy powiatowe i magistraty są w Archiwum Państwowym w Łodzi: zestawienia i opinie urzędników, raporty urzędów powiatowych, kopie raportów magistrackich, projekty herbów stworzone w magistratach.

Słowa kluczowe: Imperium rosyjskie, Królestwo Polskie, heraldyka miejska, gubernia piotrkowska, gubernia kaliska

The state of research on the symbolism of cities located in the Kalisz and Piotrków Governorates of the Kingdom of Poland (according to the administrative division of 1867). Sources and their elaboration

Annotation: The coats of arms and municipal heraldry of the Kingdom of Poland occupy a unique place in Polish heraldic research due to the loss of independence and the subordination of Poles' cultural, socio-political life to the customs and laws of the Russian Empire. The official heraldry of the Kingdom's cities became, in terms of regulations, customs, and content, part of the Empire's heraldry. Coats of arms were recognized by the authorities as a political tool capable of shaping the recipient's consciousness by conveying messages appropriate from the perspective of the occupying power. At the behest of the highest Russian authorities in the Kingdom, three attempts were made (between 1846 and 1904) to officially establish municipal coats of arms. The first stage of each attempt was a heraldic survey addressed to the city halls. Some of the sources are held in the Russian State Historical Archives in St. Petersburg in the Heraldic Documentation. These include city hall reports, coats of arms designs drawn in the city halls, archivists' reports, and summaries and opinions prepared by provincial officials. Valuable sources produced by the provincial governments in Kalisz and Piotrków, as well as district and municipal offices, are held in the State Archives in Łódź: official reports and opinions, district office reports, copies of municipal reports, and coats of arms drafted in the municipal offices.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, city coats of arms, Piotrków Governorate, Kalisz Governorate

Wstęp

Heraldyka miast polskich z okresu zaborowego, czyli (w uproszczeniu) heraldyka miejska XIX i pierwszych lat XX w. jest specyficzną częścią polskiej heraldyki ogólnej i równie specyficzną częścią polskiej heraldyki miejskiej. Jej niezwykła pozycja wynika z kilku przyczyn. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywa okoliczność polityczna – tym przypadku – utrata państwowości polskiej wraz z jej konsekwencjami prawnymi – w tym przypadku – konsekwencjami w zakresie przepisów dotyczących heraldyki i sfragistyki. Chodzi tu o „unieważnienie” staropolskiego prawa sfragistyczno-heraldycznego i zastąpienie go przepisami, zwyczajami i praktykami właściwych dla prawa heraldycznego poszczególnych państw zaborczych. Wymienione okoliczności można przyjąć za dostateczną podstawę do uznania heraldyki polskich miast z okresu zaborowego *de iure* i *de facto* za heraldykę obcą, czyli – odpowiednio do zaboru – za heraldykę miejską austriacką, pruską lub rosyjską z istotnym – co prawda – wkładem polskim.

Przepisy, zwyczaje i praktyka heraldyczna „kraju przywiślańskiego” – co nie ulega wątpliwości – różniły się od przepisów, zwyczajów i praktyk stosowanych na ziemiach polskich w zaborach austriackim i pruskim. Były też one – w porównaniu z przepisami austriackimi i pruskimi – najbardziej obce staropolskim zwyczajom heraldycznym. Pomimo tego, niektóre rozwiązania obecne w dziewiętnastowiecznej heraldyce i sfragistyce rosyjskiej (chodzi tu na przykład o urzędowe pieczęcie władz i urzędów miejskich z godłem państwowym na polu), utrwalone na ziemiach zaboru rosyjskiego (w uproszczeniu) w XIX i na początku XX w., zostały epizodycznie zaakceptowane w przepisach sfragistycznych II Rzeczypospolitej i później – trwale w prze-

pisach sfragistycznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Za dziewiętnastowieczną pozostałość heraldyczną można uznać też nam współczesną formę tarczy – francuską nowożytną – państwowego herbu Rzeczypospolitej, choć w tym przypadku decydujące znaczenia miał zwyczaj europejski, a nie upodobanie rosyjskie.

Projekt badawczy, którego częścią są źródła do heraldyki miejskiej guberni kaliskiej i piotrkowskiej Królestwa Polskiego, zakłada zbadanie herbów miast i heraldyki miejskiej całego Królestwa Polskiego ze szczególnym uwzględnieniem projektów herbów, herbów i procesów herbotwórczych właściwych dla połowy XIX i pocz. XX w. Dwie gubernie wymienione w tytule artykułu – kaliska i piotrkowska – zostały utworzone w 1867 r. razem z guberniami: kielecką, lubelską, łomżyńską, płocką, radomską, siedlecką, suwalską i warszawską na mocy ukazu z 31 XII 1866 r. W granicach guberni kaliskiej znajdowały się powiaty: kaliski, koniński, łęczycki, sieradzki, słupecki, turecki i wieluński, a w granicach guberni piotrkowskiej – powiaty: będziński, brzeziński, częstochowski, łaski, łódzki, piotrkowski, rawski i radomszczański (radomski lub noworadomski). Reorganizacja z grudnia 1866 r. doprowadziła do likwidacji pięciu guberni istniejących od 1845 r., to jest guberni augustowskiej, lubelskiej, płockiej, radomskiej i warszawskiej. Gubernię warszawską w granicach z 1845 r. tworzyły między innymi powiaty: kaliski, koniński, łęczycki, piotrkowski, rawski, sieradzki i wieluński, które w ramach podziału administracyjnego z 1867 r. stanowiły trzon guberni kaliskiej i piotrkowskiej¹. Podział administracyjny Królestwa Polskiego z 1867 r. – istotny dla przebiegu ankiety heraldycznej z lat 1867-1869 i związany z główną podstawą źródłową całego projektu – utrzymał się do wybuchu Wielkiej Wojny w 1914 r. Podział administracyjny Królestwa Polskiego z 1845 r. został tu przywołany w związku z ankietą heraldyczną z lat 1846-1847 (1848), która była realizowana – w odniesieniu do mnie interesujących miast – w granicach guberni warszawskiej. Przynależność do guberni warszawskiej w czasie pierwszej ankiety heraldycznej (w związku z opisaną niżej realizacją głównego zadania ankiety, to jest przygotowaniem projektów herbów) stanowi pośrednią informację na temat autora projektów herbów opracowanych w 1847 r. dla miast guberni kaliskiej i piotrkowskiej.

Miasta i magistraty

Pomimo wymienionych w tytule nazw guberni, to nie gubernie są – w ujęciu terytorialnym – bohaterkami artykułu. Nazwy poszczególnych guberni będą tworzyć tytuły artykułów materiałowych włączonych do obecnego zbioru i tytuły tomów zamykających projekt. Nazwy guberni pełnią funkcję porządkującą i tworzą ramy dla skutecznego uporządkowania jednostek administracyjnych niższego rzędu, a *de facto* dla ułożenia i omówienia źródłowego materiału heraldycznego. Zainteresowanie badań koncentruje się na miastach Królestwa Polskiego, a *de facto* – na urzędnikach i pracownikach magistratów oraz na aktywnych społecznie mieszkańcach miast i miasteczek, którzy w epoce daleko poprzedzającej naukowe badania heraldyczne i histo-

¹ Skorowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego..., wyd. I. Zindberg, t. 1-2, Warszawa 1877; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 42-45, 56, 64-65.

ryczne usiłowali odpowiedzieć na pytania zwierzchników o epizody heraldyczne i historyczne z odległej przeszłości.

W 1847 r., czyli w chwili zakończenia źródłowego etapu badań prowadzonych w ramach pierwszej ankiety heraldycznej notowano w Królestwie Polskim 456 miast. Tyle projektów herbów miejskich (456) mieścił w sobie „Album herbów miast Królestwa Polskiego” (zwany też „Albumem Heroldii Królestwa Polskiego”) z 1847 (1848) r., zamykający konkluzją heraldyczną pierwszą ankietę heraldyczną. Łącząc miasta z istotnym dla prowadzonych badań podziałem administracyjnym Królestwa Polskiego z 1867 r. i ograniczając ich zakres do guberni kaliskiej i piotrkowskiej, okazuje się, że w polu mojego zainteresowania pozostają 102 miasta (głównie ich symbolika) z podziałem na: 52 miasta w guberni kaliskiej i 50 miast w guberni piotrkowskiej.

W 1867 r. magistraty 102 miast guberni kaliskiej i piotrkowskiej rozpoczęły współpracę z władzami zwierzchnimi w ramach drugiej ankiety heraldycznej. 1 VI 1869 r. został wydany ukaz przemieniający ...z powodu *niedostatecznej liczby mieszkańców, małego rozwoju handlu i niedostateczności dochodów*... małe miasta w osady rządzące się prawem o urządzeniu gmin wiejskich. Degradacja miast do rangi osad wpłynęła – co oczywiste – na bieg drugiej ankiety heraldycznej. Spośród 102 miast guberni kaliskiej i piotrkowskiej uczestniczących w ankiecie heraldycznej w 1867 r. tylko 24% pozostało w 1869 r. dalej miastami i mogło – zachowując hipotetyczne prawo do herbu – brać udział dalej w ankiecie heraldycznej.

Herby i heraldyka

Niezwyčajną pozycję herbów i heraldyki miast Królestwa Polskiego w polskiej heraldyce ogólnej i w polskiej heraldyce miejskiej wyznacza – ponad wspomniane wyżej czynniki polityczne i ich konsekwencje heraldyczne – właściwa dla heraldyki Kongresówki i „kraju przywiślańskiego” heraldyczna maniera, rozumiana tu jako (bardzo inny od rozwiązań średniowiecznych i wczesnonowożytnych) specyficzny dobór tarcz herbowych (tarcza francuska nowożytna), naturalistyczno-szczegółowy sposób rysowania godeł herbowych i (często) aheraldyczne zestawienia barw herbowych sprzeczne z zasadą heraldycznej alternacji. Herby miast w Królestwie Polskim były projektowane bez szczególnego poszanowania podstawowej funkcji rozpoznawczej herbu, realizowanej przez maksymalne uproszczenie godła i przez kontrastowe zestawienia (w zakresie barw) herbowych pól i herbowych godeł.

Wymienione cechy charakteryzowały projekty przygotowywane w Królestwie Polskim i w Cesarstwie Rosyjskim przez urzędników i przez pracowników wyspecjalizowanych urzędów i instytucji kompetentnych w zakresie herbotwórstwa. Chodzi tu o urzędników i pracowników Heroldii Królestwa Polskiego i – później – urzędników i pracowników urzędów i instytucji odpowiedzialnych za heraldykę cesarską działających w Petersburgu. Można krytykować przyjęte przez nich i konsekwentnie realizowane rozwiązania w zakresie heraldyki teoretycznej i projektowania herbów, ale rozwiązania te wynikały z rozwoju heraldyki (w uproszczeniu) w XIX i pocz. XX w.

Inną ocenę ogólnej wiedzy heraldycznej i projektów herbów wystawić należy pracownikom magistratów miast Królestwa Polskiego, uczestniczącym (z polecenia

władz wyższych) w aktywności heraldycznej państwa. Materiały robocze zbierane w ośrodkach prowincjonalnych i tworzone tam projekty herbów miejskich często nie miały związku z prawdziwą heraldyką i były – posługując się złośliwym określeniem dawnej literatury heraldycznej – dziwolągami heraldycznymi.

Herby miast Królestwa Polskiego wraz z kolejnymi etapami unifikacji ziem polskich z Cesarstwem (szczególnie po upadku powstania styczniowego) stały się narzędziem rusyfikacji, co w tym przypadku oznaczało próbę odrzucenia lub zmarginalizowania znaków zakorzenionych w polskiej tradycji i w historii poszczególnych miast. W skrajnych przypadkach podejmowano wysiłki zmierzające do zastąpienia historycznych herbów znakami zupełnie nowymi, zaświadczającymi o związkach dysponenta nowego znaku z Imperium. Projekty znaków zupełnie nowych i w pełni zrusyfikowanych powstawały często – co ciekawe – z inicjatywy zrusyfikowanych magistratów (np. Łódź), które oddolnie odpowiadały językiem heraldyki na odgórne oczekiwania polityczne gubernatorów.

Okoliczności zasygnalizowane wyżej, to jest specyficzna sztuka heraldyczna, zakwestionowanie lub porzucenie (niekiedy) herbów w pełni zgodnych z polską tradycją i historią oraz zrusyfikowana forma i treść znacznej części nowo zaprojektowanych herbów są uznawane przez niektórych badaczy i znawców herbów za przesłanki zachęcające do przyjęcia szczególnego sposobu prowadzenia badań nad herbami miast Królestwa Polskiego. Pojedyncze herby stały się dla badaczy i znawców raczej ciekawostkami, a nie kolejnymi etapami rozwoju znaku miejskiego, godnymi uznania ich za istotne w heraldycznej sztafecie. W takiej sytuacji zainteresowanie badaczy i znawców zaczęło koncentrować się na procesach herbotwórczych, które – motywowane politycznie, wynikające z rozwoju wiedzy heraldycznej oraz uzależnione od stanu wiedzy prawnej, historycznej i heraldycznej – przyczyniły się do powstania takich, a nie innych wariantów starego herbu lub do zaprojektowania zupełnie nowego znaku.

Ankiety heraldyczne

Etapy rozwoju heraldyki miejskiej Królestwa Polskiego wyznaczają przed wszystkim trzy ankiety heraldyczne, które – co oczywiste – zostały zainicjowane przez władze państwowe na podstawie decyzji cesarskich. Były to ankiety (w uproszczeniu) z lat 1846-1847 (1848), 1867-1870 i 1894-1904. Cel wszystkich ankiet heraldycznych był ten sam. Chodziło o przygotowanie zbioru herbów miast Królestwa Polskiego, które „najwyżej zatwierdzone”, znalazłyby zastosowanie w praktyce urzędowej Królestwa Polskiego.

Analiza założeń przyjętych przez władze dla poszczególnych ankiet, a także badanie przebiegu prac przeprowadzonych w ramach tychże ankiet pozwala kolejnym ankietom nadać umowne określenia charakteryzujące. Ankieta z lat 1846-1847 (1848) była „twórcza”, gdyż władza inicjująca zachęcała magistraty do projektowania nowych herbów zawsze, gdy „twarda” wiedza o dawnych herbach uległa zatarciu².

² ...polecam magistratom, aby niezwłocznie donieśli, czy miasta... jakie posiadają herby z dołączeniem rysunków tychże herbów w tej mierze z akt dawnych i w potrzebie od najstarszych wiekiem obywateli, jeśli po pew-

W literaturze przedmiotu niektóre problemy związane z pierwszą ankietą heraldyczną zostały omówione w publikacjach Józefa Raciborskiego z 1933 r.³ i Marka Adamczewskiego z 1999 i 2010 r.⁴

Ankieta z lat 1867-1870 była „naukowa”, gdyż władza inicjująca zachęcała do przeprowadzenia badań archiwalnych⁵ i – dysponując archiwalnymi materiałami źródłowymi – usiłowała historyczną wiedzę źródłową wykorzystać w trakcie projektowania herbów według przyjętych założeń teoretyczno-heraldycznych i obowiązujących trendów ideowo-politycznych. Do przeprowadzenia kwerend źródłowych w 1867 r. zostali zobowiązani także archiwiści z niektórych archiwów, którzy na polecenie władz zwierzchnich zbadali dokumentację zgromadzoną przez sądy i urzędy grodzkie oraz przez sądy i urzędy ziemskie I Rzeczypospolitej i usiłowali odnaleźć w nich opieczętowane dokumenty miejskie. Archiwiści sporadycznie sięgali do dokumentacji aktowej i zbiorów dokumentów poszczególnych miast.

W literaturze przedmiotu niektóre problemy związane z drugą ankietą heraldyczną zostały omówione w publikacjach Józefa Raciborskiego 1933 r.⁶, Stefana K. Kuczyńskiego z 1978 r.⁷, Piotra Bokoty z 2000 r.⁸ i Marka Adamczewskiego z 2010 r.⁹ Uzupełnieniem (szczególnie w warstwie ikonograficznej) jest katalog wystawy „Heroldia Królestwa Polskiego”, która odbyła się na przełomie 2001 i 2002 r. w Warszawie¹⁰. Na wystawie i (szczególnie) w jej katalogu skromnie prezentują się materiały związane z drugą ankietą heraldyczną opracowane w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej. Jest tylko barwny projekt herbu Piotrkowa Trybunalskiego.

nym przekonaniu żadne herby nie istniały, zaproponować należy jakiby wzór nowego herbu podać wypadło... – Muzeum w Zgierzu, Sumariusz, k. 175; M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej, Część 3 Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Zgierz-Łódź 2010, s. 154; ...polecam magistratowi ażeby natychmiast za odebraniem niniejszego przedsięwziął wykonanie rysunku i herbu jeżeli takowe miasto tameczne posiada. Rysunek ten starannie wykonany w dniach najdalej 8 niezawodnie przedstawił. Jeśli miasto tameczne żadnego herbu dotąd nie posiada magistrat w najściślejszym rozważeniu przedmiotu zaprojektuje nowy herb... – Archiwum państwowe w Łodzi (dalej AP Łódź), Akta miasta Tuszyna, sygn. 117, k. 62-62; M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, s. 154.

³ J. Raciborski, *Godło i pieczęcie Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. 3, s. 7-37.

⁴ M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918). Materiały sesji naukowej*. Włocławek 5-6 grudnia 1996 r., pod red. S.K. Kuczyńskiego, Włocławek 1999, s. 109-130; M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, s. 153-193.

⁵ Pracownicy magistratów zostali zobowiązani do wykonania ...kopii z przywilejów, dawnych odcisków pieczęci i innych dokumentów pomocnych do oznaczenia i określenia poprawnych herbów miejskich... – AP Łódź, Rząd gubernialny piotrkowski, Wydział administracyjny, sygn. 55 O zbieraniu wiadomości o herbach w miastach guberni piotrkowskiej (1867-1869), k. 1-2; M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, s. 165.

⁶ J. Raciborski, *Godło i pieczęcie Łodzi*, s. 7-37.

⁷ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 191-194.

⁸ P. Bokota, *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Archeion” 2000, t. 101, s. 94-105.

⁹ M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, s. 153-193.

¹⁰ *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*. 17 XII 2001-3 II 2002 Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa 2001, ss. 111.

Ankieta rozpoczęta w 1894 r i kontynuowaną (po przerwie) w 1904 r. można uznać za „upolitycznioną”, a to z tego powodu, że wówczas silnie zostały zaakcentowane „osobiste zapatrywania” rusyfikacyjne rządzących. W sprawie herbów miast guberni piotrkowskiej istotne znaczenie miał głos gubernatora Konstantego Millera, niechętnego znakom o korzeniach staropolskich¹¹. Być może w przypadku gubernatora piotrkowskiego uogólnienie wrogie polskim znakom historycznym wynikało z treści herbu Piotrkowa Trybunalskiego, w którym – jeśli doszłoby do zaakceptowania znaku średniowiecznego – powinien znaleźć się orzeł biały na czerwonym polu.

W literaturze przedmiotu niektóre problemy związane z trzecią ankietą heraldyczną zostały omówione w publikacjach Józefa Raciborskiego z 1933 r.¹², Stefana K. Kuczyńskiego 1978 r.¹³, Piotra Bokoty¹⁴ i Marka Adamczewskiego z 2010 r.¹⁵ Uzupełnieniem (szczególnie w warstwie ikonograficznej) jest katalog wspomnianej wyżej wystawy „Heroldia Królestwa Polskiego”¹⁶. Wydawcy katalogu opublikowali dwa barwne rysunki związane z heraldyką miejską guberni kaliskiej. Są to herb Kalisza i projektu herbu Sosnowca. W katalogu jest także czarno-biały projekt herbu Zduńskiej Woli.

Stan badań nad herbami miast i heraldyką miast Królestwa Polskiego, w tym przede wszystkim nad genezą, przebiegiem i wynikami wymienionych wyżej ankiet heraldycznych, należy rozpatrywać z uwzględnieniem wykorzystywanej podczas tych badań podstawy źródłowej. W tym przypadku chodzi o stan zachowania i dostępność źródeł, a także stan zachowania i dostępność różnych kopii tychże źródeł. Stan zachowania i dostępność źródeł w długim trwaniu zmieniały się i – jak wskazuje najnowsza historia – w dalszym ciągu zmieniają się. W tym ostatnim przypadku chodzi o agresję Rosji na Ukrainę i o sankcje nałożone na agresora – Rosję – dotyczące także badań naukowych, w tym ograniczające dostęp Polaków do zasobu RGIA w Petersburgu.

Album herbów

Główną osią rozważań o herbach miast Królestwa Polskiego (w uproszczeniu) w XIX i na początku XX w. różne fakty i procesy uczyniły „Album herbów...” z 1847/1848 r. W „Albumie herbów...” zostały zebrane barwne projekty herbów miast

¹¹ ...z chwilą zakończenia samodzielności Polski, emblematy dziejowe świadczące o sile państwowej państwa polskiego, straciły znaczenie właściwe, dawne, gdyż upadek Polski wymownie świadczy, jaką znikomą była ta siła. Dziś więc nie ma żadnych powodów, ażeby w heraldyce miast dawać symbole z okresu państwowej samodzielności dawnej Polski, o ile symbole z przeszłości wzięte, bezpośrednio lub pośrednio, mają znaczenie polityczne. W stosunku do przyszłości kraju przyszłych pokoleń i przyszłych pokoleń, dominujące znaczenie mogą mieć tylko te emblematy, które są ściśle związane z panowaniem i działalnością administracyjną władz Imperium Rosyjskiego a choć to panowanie istnieje niedawno, niemniej tylko znamienite fakty z okresu rządów rosyjskich nad Polską, mogą i powinny być w herbach miast pamięci potomnych przekazane... – J. Raciborski, *Godło i pieczęcie Łodzi*, s. 20-21; M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, s. 127.

¹² J. Raciborski, *Godło i pieczęcie Łodzi*, s. 7-37.

¹³ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, s. 191-194.

¹⁴ P. Bokota, *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, s. 94-105.

¹⁵ M. Adamczewski, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, s. 153-193.

¹⁶ *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, ss. 111.

Królestwa wraz z ich blazonowaniem w językach polskim i rosyjskim, przygotowane w ramach pierwszej („twórczej”) ankiety heraldycznej. Projekty herbów miast z 1847 r. z „Albumu herbów...” były wykorzystywane jak materiały o istotnym znaczeniu w kolejnych ankietach heraldycznych, głównie w ankiecie z lat 1867-1870. Ustalenie podstawowych faktów związanych z przebiegiem ankiety z lat 1846-1847, a przede wszystkim okoliczności powstania „Albumu herbów...”, ma znaczenie dla ankiety z lat 1867-1870, czyli dla zasadniczej części realizowanego projektu. Projekty herbów niektórych miast Królestwa Polskiego, które zostały wykonane w Heroldii w Petersburgu po 1867 r., ewidentnie nawiązują do rozwiązań przyjętych w konkluzjach pierwszej ankiety heraldycznej i związalizowanych w „Albumie herbów...” w formie projektów.

W 1848 r. „Album herbów...” trafił do Petersburga z zamiarem przedstawienia go carowi do „najwyższego zatwierdzenia”. „Album herbów...” był w Petersburgu do 1922 r.¹⁷ i w ramach rewindykacji polskich dób kultury i dokumentacji archiwalnej istotnej dla Polski (zgodnie z traktatem ryskim) wrócił do Warszawy, gdzie został zniszczony przez Niemców po powstaniu w 1944 r.

Marian Gumowski, badając oryginał „Albumu herbów...” przed jego zniszczeniem w 1944 r., uważnie i dokładnie przerysował herby w nim zebrane, przepisał polskojęzyczne opisy towarzyszące herbom, a także skomentował (niekiedy) formę i treść poszczególnych herbów. Przywołane tu materiały Mariana Gumowskiego związane z końcowym etapem pierwszej ankiety heraldycznej przechowywane są w Muzeum Narodowym w Krakowie i są traktowane przez badaczy i znawców jako wiarygodne źródło pośrednie.

Niektóre karty z „Albumu herbów...” są znane w formie samoistnych, urzędowych kopii sporządzonych w międzywojniu przez pracowników Archiwum Akt Dawnych w Warszawie na prośby samorządów dążących do ustalenia historycznie poprawnego herbu miejskiego. Na pytania kierowane przez magistraty w sprawie herbów miejskich archiwisci z Warszawy w pierwszej kolejności sięgali po najbardziej wydajne źródło, czyli (w tym przypadku) po „Albumu herbów...” Najwcześniejszy dostrzeżony przypadek odpowiedzi archiwistów zredagowanej na podstawie treści „Albumu herbów...” pochodzi z maja 1925 r. i dotyczy herbu Aleksandrowa Łódzkiego¹⁸.

Kopie urzędowe poszczególnych kart z „Albumu herbów...”, przygotowane w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, zdecydowanie lepiej niż notatki Mariana Gumowskiego oddają treść i układ właściwy dla pojedynczej strony dziewiętnastowiecznego źródła. Z obszaru moich zainteresowań znane są archiwalne kopie kart z herbem Aleksandrowa Łódzkiego i z herbem Warty. Znam także inne urzędowe kopie kart z „Albumu herbów...” (np. karty z herbami Nieszawy i Kielc). Do ujawnienia urzędowych kopii poszczególnych stron „Albumu herbów...” prowadzą badania nad heraldyką miejską i nad herbami miast II Rzeczypospolitej.

¹⁷ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, s. 193; *Heroldia Królestwa Polskiego 1836-1861. Inwentarz*, opr. M. Osiecka, Warszawa 1999, s. 5.

¹⁸ ...Zarząd Archiwum Akt Dawnych zawiadamia, że w reewakuowanych z Rosji aktach b. Heroldii Królestwa Polskiego odnaleziono rysunek herbu m. Aleksandrowa. Rysunek ten pochodzi z czasów porozbiorowych i wyobraża: w polu niebieskim mur czerwony, nad którym litera „A” tworzy bramę... – AP Łódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 807, bez paginacji.

Marian Gumowski przed sierpniem 1944 r. badał także archiwalia warszawskie, w których odnajdywał informacje o pracach prowadzonych w Heroldii Królestwa Polskiego w Warszawie w latach 1846-1848 zmierzających do przygotowania „Albumu herbów...” Badając „Album herbów...” i dokumentację wytworzoną w związku z jego przygotowaniem, Marian Gumowski uzyskał kompletną wiedzę o urzędowym biegu spraw związanych z ankietą, sporach kompetencyjnych, kosztach, honorariach, osobach uczestniczących w pracach i wreszcie – o końcowym wyniku tychże prac, czyli o pojedynczych herbach. Wiedzę tę Marian Gumowski wykorzystał we wprowadzeniu do książki o herbach miast polskich z 1960 r.¹⁹ Nie wszystkie wątki wzmiankowanej problematyki, rozpoznane przez Mariana Gumowskiego przed zakończeniem 2. wojny światowej, zostały przez niego w 1960 r. upublicznione. Dla tu prowadzonych rozważań znaczenie ma autorstwo poszczególnych projektów herbów miast Królestwa Polskiego włączonych w 1847 r. do „Albumu herbów...” Ten właśnie wątek został w publikacji Mariana Gumowskiego z 1960 r. zmarginalizowany.

W 1847 r. władze odpowiedzialne za przeprowadzenie pierwszej ankiety heraldycznej uznały, że materiały (najczęściej materiały wstępne i robocze) nadesłane z magistratów lub z urzędów powiatowych, a także projekty zupełnie nowych herbów wymyślonych w Heroldii Królestwa Polskiego muszą być opracowane (zheraldyzowane) przez kompetentnego rysownika²⁰. Miał nim być Teodor Chrzoński, urzędnik wydziału technicznego w Heroldii Królestwa Polskiego²¹. Teodor Chrzoński przed 27 V 1847 r. opracował projekty herbów dla miast guberni warszawskiej²² i guberni płockiej. Zamierzał także zaprojektować herby dla miast guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej²³.

Informacja o ukończeniu przez Teodora Chrzońskiego prac nad projektami herbów miast guberni warszawskiej jest dla moich rozważań istotna. Wskazuje, że projekty herbów opracowane dla miast z guberni kaliskiej i piotrkowskiej, a związane z „Albumem herbów...” i twórczo przetwarzane w Petersburgu podczas drugiej ankiety heraldycznej, powstały przy udziale Teodora Chrzońskiego, który wstępnym projektem nadał heraldyczną postać.

¹⁹ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 78-80.

²⁰ ...Ponieważ niektórzy Naczelnicy Powiatowi ponadsyłali herby dla miast niestaranie wypracowane, w niektórych miastach właściciela podawali herby familijne, co miejsca mieć nie może, niektórzy zaś Naczelnicy Powiatowi tylko wyciski z pieczęci dawnych lub dokumentów porobili, inni zaś poczynili wnioski, aby Heroldya zajęła się wyszukaniem dawnych herbów i sporządzeniem rysunków, - przeto Rząd Gubernialny z uwagi, że rysunki herbów miast mają być przedstawione pod zatwierdzenie Najjaśniejszego Pana, a tem samem wymagają starannego wypracowania na jednakowym pięknym papierze, powierzył urzędnikom Heroldyi Królestwa wygotowanie rysunków herbów dla wszystkich miast za umówioną cenę po rubli 5. kop[iejek] 50. za jeden rysunek herbu na koszt kass miejskich... - Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw w Sankt-Peterburgie (dalej: RGIA) Petersburg, f. 1343, op. 15, d. 333 O herbach miast guberni piotrkowskiej, k. 122.

²¹ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, s. 78.

²² 27 V 1847 r. Rząd Gubernialny Warszawski przekazał Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych rysunki herbów 148 miast guberni warszawskiej - Muzeum narodowe w Krakowie, sygn. 1555/8 M. Gumowski, Materiały naukowe gromadzone w czasie pobytu w Warszawie w 1941 r.

²³ Muzeum narodowe w Krakowie, sygn. 1555/8 M. Gumowski, Materiały naukowe gromadzone w czasie pobytu w Warszawie w 1941 r.

W tekście z 1960 r. na temat m.in. autorstwa projektów herbów z „Albumu herbów...” Marian Gumowski zauważył, że w pracach nad projektami herbów w 1847 r. uczestniczył (jako współpracownik Teodora Chrzońskiego) Józef Dietrich, urzędnik wydziału górniczego²⁴. Tę informację za Marianem Gumowskim powtórzył Stefan K. Kuczyński w tekstach z 1978 i 1984 r.²⁵

Relacje między Teodorem Chrzońskim i Józefem Dietrichem należy naszkicować inaczej niż wynika to z tekstów Mariana Gumowskiego i Stefana K. Kuczyńskiego. Teodor Chrzoński i Józef Dietrich w 1847 r. byli rywalami. Obaj zabiegali o rządowe kontrakty na tworzenie projektów herbów i – tym samym – rywalizowali o atrakcyjne honoraria²⁶.

Teodor Chrzoński 28 VIII 1847 r. w piśmie do Namiestnika Królestwa Polskiego, zauważył, że Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych jemu powierzył „robotę herbów” z tego powodu, że – jako dawny rysownik Heroldii Królestwa Polskiego – posiadał umiejętności niezbędne do wykonania tej pracy. Wystąpienie Teodora Chrzońskiego z sierpnia 1847 r. zostało sprowokowane, tym że prace nad wzorami herbów zaczął wykonywać Józef Dietrich. Teodor Chrzoński w dalszej części listu do Namiestnika informował o nikłych umiejętnościach heraldycznych Józefa Dietricha, a także o nieetycznym wykorzystywaniu przez niego danych pochodzących z jego – Teodora Chrzońskiego – materiałów. Zauważył, że Józef Dietrich przyjmował niższe wynagrodzenie, czym omijał instrukcje Heroldii Królestwa Polskiego w zakresie opłacania rysowników Heroldii.

Spór między Teodorem Chrzońskim i Józefem Dietrichem, a *de facto* jego konsekwencja – to jest wstrzymanie prac nad częścią „Albumu herbów...” – spowodował, że w Heroldii Królestwa Polskiego zaczęto poszukiwać innych wykonawców. Propozycję projektowania i rysowania herbów miejskich złożono Józefowi Lexowi, od 1836 r. kierownikowi i głównemu rysownikowi działu technicznego Heroldii Królestwa Polskiego. Józef Lex nie przyjął zlecenia.

Teodor Chrzoński i Józef Dietrich pogodzili się we wrześniu 1847 r. Zapadła wówczas decyzja, że pozostałe do wykonania projekty herbów miast guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej zostaną przygotowane w połowie przez Teodora Chrzońskiego i w połowie przez Józefa Dietricha, a honorarium za wykonanie jednego herbu wynosić będzie 5 rubli. Ta obserwacja powoduje, że badacze i znawcy projektów herbów miast z trzech wyżej wymienionych guberni nie mogą w sposób mechaniczny wskazać autora figuracji konkretnego projektu.

Inny charakter źródłowy niż pozytywnie (wstępnie) w Warszawie zaopiniowane projekty herbów miast z „Albumu herbów...” z 1847 r. mają rysunki związane

²⁴ Muzeum narodowe w Krakowie, sygn. 1555/8 M. Gumowski, Materiały naukowe gromadzone w czasie pobytu w Warszawie w 1941 r.

²⁵ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, s. 201; S.K. Kuczyński, *Pieczenie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łeczyckiej*, Łęczycza 1984, s. 18.

²⁶ W dokumentacji aktowej są informacje na temat wysokości wynagrodzenia, które rysownik otrzymywał za wykonanie jednego herbu miejskiego. Honoraria wynosiły od 5 i 1/2 rubla do 4 rubli. Ostatecznie przyjęto, że za herby miast guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej władza państwowa będzie wypłacała autorowi po 5 rubli za każdy projekt - Muzeum narodowe w Krakowie, sygn. 1555/8 M. Gumowski, Materiały naukowe gromadzone w czasie pobytu w Warszawie w 1941 r.

z pierwszą ankietą, włączone do albumu Bolesława Podczaszyńskiego. Album Bolesława Podczaszyńskiego jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie i – według Sławomira Górzyńskiego – dane w nim zawarte zostały wykorzystane przez konsultantów i autorów herbów miast z wkładek heraldycznych publikacji *Miasta polskie w Tysiącleciu*²⁷.

Rysunki z albumu Bolesława Podczaszyńskiego są (zapewne) kopiami materiałów oryginalnych. Zostały wykonane (skopiowane) podczas trwania pierwszej ankiety heraldycznej lub – co mniej prawdopodobne – tuż po jej zakończeniu. Skopiowane zostały fragmenty odpowiedzi magistrackich (rysunki), a także fragmenty materiałów (rysunki z podpisami), które w urzędach powiatowych przygotowali budowniczości powiatowi, pracujący na podstawie danych magistrackich lub w oparciu o informacje uzyskane w wyniku samodzielnych poszukiwań historyczno-heraldycznych.

Szczególną wartość mają adnotacje umieszczone obok niektórych skopiowanych rysunków. Mnie interesujące zapisy tego typu składają się z nazwisk oraz z funkcji urzędowych, które łącznie wskazywały na osobę przygotowującą w ramach pierwszej ankiety heraldycznej rysunkową część odpowiedzi magistrackiej lub analityczno-zbiorczy raport powiatowy. Materiały z albumu Bolesława Podczaszyńskiego przynoszą więc informacje o osobach równie istotnych dla przebiegu pierwszej ankiety heraldycznej jak Teodor Chroński i Józef Dietrich.

W albumie Bolesława Podczaszyńskiego w ograniczonym tylko zakresie są materiały, które – zgodnie z podziałem terytorialnym zadań w ramach projektu – są dla mnie ważne. Chodzi tu o rysunki nadesłane z magistratów siedmiu miast powiatu olkuskiego (później – w 1867 r. – powiatu będzińskiego). Miasta te w czasie pierwszej ankiety heraldycznej wchodziły w skład guberni radomskiej i dopiero po zmianie podziału administracyjnego w 1867 r. zostały włączone do guberni piotrkowskiej²⁸.

Być może niekompletna w odniesieniu do heraldyki miejskiej całego Królestwa Polskiego zawartość albumu Bolesława Podczaszyńskiego (brak w nim na przykład wspomnianych materiałów z guberni warszawskiej) pozostaje w związku z kontrowersjami w sprawie wyboru wykonawcy urzędowych projektów herbów miast. Można założyć, że rysunki tworzące dziś zbiór Bolesława Podczaszyńskiego zaczęto kompletować dopiero po przedłożeniu przez Teodora Chrońskiego pro-

²⁷ S. Górzyński, *Herby gubernialne i miejskie w Królestwie Polskim*, [w:] *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*. 17 XII 2001-3 II 2002 Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa 2001, s. 27.

²⁸ Będzin (rysunek pieczęci miasta z adnotacją: ...rysunek wykonał Ignacy Szadkowski, pomocnik bud. P-tu olkuskiego w r. 1847...), Modrzejów (projekt herbu o tarczy skwadrowanej), Mrzygłód (rysunek herbu z podkową barkiem w górę), Olsztyn (rysunek pieczęci miejskiej z adnotacją: ...herb miasta Olsztyna w powiecie olkuskim w r. 1847... rysował Ignacy Szadkowski pomocnik bud. pow. olkuskiego...), Siewierz (rysunek herbu z dokumentu lokacyjnego, opis herbu z dokumentu lokacyjnego z adnotacją: ...Siewierz, dnia 28 listopada/10 grudnia 1847 r. magistrat miasta Siewierza, burmistrz Karbasiński, sekretarz Kowalski...), Włodowice (rysunek pieczęci miasta z adnotacją: ...r. 1847 rys. Ign. Szadkowski...), Żarki (rysunek herbu) – Muzeum narodowe w Warszawie, Dział dokumentacji ikonograficznej, Herby miast, sygn. 231/A, 231/B, 231/C.

jektów herbów miast z guberni warszawskiej i płockiej z zamiarem utworzenie bazy danych istotnych do przygotowania projektów dla miast z guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej. Opinie na temat genezy albumu Bolesława Podczaszyńskiego, zgłoszone wyżej, wymagają sprawdzenia źródłowego i powinni to zrobić badacze bardziej niż ja zainteresowani jego treścią.

Nieobecność materiałów kaliskich i piotrkowskich w albumie Bolesława Podczaszyńskiego z odniesieniami do urzędników magistrackich i powiatowych, nie oznacza, że podobne dane nie są znane z odpowiedzi przesłanych w 1846 r. do Heroldii Królestwa Polskiego z magistratów i urzędów powiatowych z guberni kaliskiej i piotrkowskiej. Dane te nie zostały zgromadzone – jak to ma miejsce w albumie Bolesława Podczaszyńskiego – w jednym zbiorze, w skondensowanej i częściowo przetworzonej formie, ale są dostępne poprzez ekstensywne badania dokumentacji aktowej magistratów i urzędów powiatowych. Chodzi tu o korespondencję prowadzoną w sprawach heraldycznych, w której niekiedy są opisy wówczas zgłaszanych i wówczas analizowanych znaków. Dobrym przykładem w tej sprawie jest zachowana dokumentacja dotycząca podstawy źródłowej ważnej do opracowania herbu Zgierza w wersji z 1846 r. Na podstawie odnalezionego przez pracownika magistratu źródła – pieczęć Zgierza z okresu staropolskiego – tenże pracownik właściwie wykonał projekt godła miejskiego i poprawnie zrehabilitował jego blazonowanie²⁹.

Dokumentacja Heroldii petersburskiej i rządów gubernialnych kaliskiego i piotrkowskiego

Dotychczasowe badania nad drugą i trzecią ankietą heraldyczną w oczywisty sposób były uzależnione od dostępu do źródeł historycznych. Przy zastosowaniu pewnego uproszczenia, ale oddającego istotę problemu, źródła do badań nad drugą i trzecią ankietą heraldyczną można podzielić na dokumentację dostępną w Polsce i na źródła odstępne w Rosji w zasobie RGIA w Petersburgu. Rozdzielenie tu omawianych źródeł na część „polską” i część „rosyjską” było spowodowane zmianami politycznymi, jakie nastąpiły w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym. W wyniku reorganizacji władz i urzędów Królestwa Polskiego m.in. została zlikwidowana Heroldia Królestwa Polskiego, a postępowania w polskich sprawach heraldycznych zostały przeniesione do odpowiednich urzędów w Petersburgu³⁰. Najcenniejsze materiały wytworzone w magistratach, w urzędach powiatowych i w rządach gubernialnych w trakcie „terenowych” („prowincjonalnych”) etapów drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej zostały przesłane do Petersburga w formie raportów rządów gubernialnych z załącznikami źródłowymi, czyli raportami magistrackimi.

Posyty z dokumentacją z 2. połowy XIX i z początku XX w. w sprawach herbów miast Królestwa Polskiego z zasobu RGIA w Petersburgu są częścią dokumentacji Heroldii petersburskiej i z tego powodu – choć zawierają dane czysto polskie – nie zostały rewindykowane w 1922 r.

²⁹ M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego”*, s. 128-130.

³⁰ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, s. 193.

Kolejność i sposób omówienia podstawy źródłowej niezbędnej do zbadania drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej może wynikać ze wstępnych obserwacji, które uwzględnią miejsce przechowywania istotnych archiwaliów (Polska lub Rosja), wartość źródłową (wartość źródłowa zmienia się wraz z pytaniami badacza), a także formę kancelaryjną czy też sposób wytworzenia dokumentacji (oryginał lub kopia) i wreszcie sposób uporządkowania dokumentacji przez aktotwórcę (tytuły poszytów, porządek dokumentów w poszycie). Najistotniejszą przesłanką, która powinna determinować sposób prezentacji tej części materiału jest zadanie projektu mocno uwypuklającego znaczenie archiwaliów petersburskich.

W przypadku dokumentacji petersburskiej drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej określenie „aktotwórcą” może wydać się wątpliwe z tego powodu, że dokumentacja petersburska składa się w większości z pism wytworzonych w Polsce, przesłanych do Petersburga w postępowaniu urzędowym z zachowaniem drogi służbowej i „tylko” ułożonych w poszyty w Petersburgu według przyjętego schematu. Istotnym uzupełnieniem dokumentacji polskiej są konkluzje heraldyczne, czyli przygotowane w Petersburgu projekty herbów wraz z ich uzasadnieniem i opisem. Konkluzje heraldyczne (projekty herbów) są oryginalnym wkładem Heroldii petersburskiej w rozwój heraldyki miejskiej Królestwa Polskiego, z tym wszakże zastrzeżeniem, że podczas ich tworzenia w Petersburgu skorzystano z rozwiązań przyjętych i zrealizowanych dla warszawskiego „Albumu herbów...” z 1847 r.

Archiwalia istotne dla rozpoznania drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej przeprowadzonej w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej i przechowywane w Polsce składają się z jednostek archiwalnych (poszyty) wyodrębnionych według podwójnego kryterium. Pierwszym było kryterium terytorialne (gubernia, rząd gubernialny), a drugim – kryterium chronologiczne (konkretna – druga lub trzecia – ankieta heraldyczna)³¹. Wewnątrz jednostki archiwalnej (poszytu) z zasobu łódzkiego Archiwum Państwowego, typowej dla spraw herbów miast Królestwa Polskiego, wypełniają dokumenty i inne pisemne oświadczenia, czasem wzmocnione rysunkami herbów lub odciskami pieczęci, ułożone w porządku chronologiczno-rzeczowym. Taki sposób uporządkowania dokumentacji odpowiadał bieżącej (w odniesieniu do wykonywanych kancelaryjnych czynności urzędowych i kompletowania poszytu) działalności rządu gubernialnego. Takie uporządkowanie dokumentacji pozwala dziś szybko rozpoznać bieg ankiety według kolejno podejmowanych czynności urzędowych z rozróżnieniem aktywności centralnych władz państwowych, rządów gubernialnych, urzędów powiatowych i magistratów.

Rozpatrując rzecz detalicznie zauważam, że poszyty dotyczące spraw heraldycznych drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej, ukompletowane w kancelariach rządów gubernialnych kaliskiego i piotrkowskiego, tworzą w kolejności pisma inicjujące ankietę zredagowane na poziomie krajowym i gubernialnym, a dalej kopie pism

³¹ AP Łódź, Rząd gubernialny kaliski, Wydział administracyjny, sygn. 1024 Po woprosu o gierbach gorodov Kalisskoj gubernii (1894-1904); AP Łódź, Rząd gubernialny piotrkowski, Wydział administracyjny, sygn. 55 O zbieraniu wiadomości o herbach w miastach guberni piotrkowskiej (1867-1869), sygn. 2177 O spisie herbów miast Kraju Nadwiślańskiego (1894-1904).

wysyłanych przez rządy gubernialne do urzędów powiatowych inicjujące ankietę heraldyczną na poziomie powiatowym, zredagowane na podstawie krajowych poleceń inicjujących. W odpowiedzi na pisma inicjujące władz gubernialnych z urzędów powiatowych do rządów gubernialnych wpływały zbiorcze raporty powiatowe (te zazwyczaj w poszytach rządów gubernialnych są zachowane w oryginałach) z załącznikami w postaci raportów magistrackich (te zazwyczaj były dołączane do raportów rządów gubernialnych, które wysyłano – w tu analizowanym zakresie – odpowiednio z Kalisza i z Piotrkowa do Warszawy i dalej do Petersburga), przygotowanych na polecenia właściwych urzędów powiatowych. Ponieważ niektóre raporty powiatowe nie wpływały do rządu gubernialnego na czas lub przychodziły niekompletne lub pozbawione merytorycznej treści, to w części „korespondencyjnej” poszytów są kopie monitów, ponagieł czy poleceń wykonania zadania ponownie według innego schematu. W odpowiedzi na monity, ponaglenia czy polecenia ponownego wykonania zadania przychodziły kolejne raporty powiatowe opracowane na podstawie kolejnych raportów magistrackich. Na podstawie zbiorczych raportów powiatowych i jednostkowych raportów magistrackich w kancelariach rządów gubernialnych były tworzone zbiorcze – zazwyczaj tabelaryczne – zestawienia informacji o istotnych faktach historycznych oraz – jeśli taką wiedzę pozyskał magistrat lub powiat – o źródłach heraldycznych lub sfragistycznych istotnych dla ustalenia właściwego herbu miejskiego.

Archiwalia związane z drugą i trzecią ankietą heraldyczną wytworzone w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej, wchodzące w zasób Archiwum Państwowego w Łodzi, badał Marek Adamczewski kilka razy, szczególnie intensywnie przed 2010 r.

Inaczej zostały uporządkowane te same i jednocześnie inne materiały z postępowań heraldycznych zgromadzone w poszytach zachowanych w Rosji. Materiały związane ściśle z drugą i trzecią ankietą heraldyczną w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej są w RGIA w Petersburgu w dwóch poszytach. Poszyty noszą tytuły: „O herbie guberni kaliskiej i jej miast”³² i „O herbach miast guberni piotrkowskiej”³³. Dokumenty i dokumentacja aktowa wytworzone w sprawach herbów miast guberni kaliskiej, które nie zostały włączone do poszytu „O herbie guberni kaliskiej i jej miast”, znajdują się w poszycie zatytułowanym „W sprawie miejskich herbów w guberniach Królestwa Polskiego”³⁴, w którym – zgodnie z tytułem – znajdują się przemieszane archiwalia dotyczące postępowań heraldycznych prowadzonych w różnych guberniach i podczas różnych ankiet heraldycznych.

Pojedynczy poszyt petersburski o jednorodnym charakterze treści, to jest – w przypadku tu referowanego zagadnienia – poszyt kaliski lub poszyt piotrkowski – miał – według założenia teoretycznego aktotwórcy – zbierać istotną dokumentację łącznie z drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej, wytworzoną w jednej guberni. Uporządkowanie materiału miało charakter rzeczowy, wyrozumowany i narzucony przez wynik zakończonego – w pewnej części – postępowania heraldycznego. Treść zgro-

³² RGIA, f. 1343, op. 15, d. 329 O herbie guberni kaliskiej i jej miast.

³³ RGIA, f. 1343, op. 15, d. 333 O herbach miast guberni piotrkowskiej.

³⁴ RGIA, f. 1343, op. 15, d. 326 W sprawie miejskich herbów w guberniach Królestwa Polskiego.

madzonych materiałów źródłowych (według kompletnego jednorodny terytorialnie poszyt) miała (przez układ wewnętrzny rysunków i załączonych pism) prowadzić zainteresowanego treścią dokumentacji od projektu herbu do materiałów źródłowych, z których projekt herbu został wyprowadzony i dalej – do negatywnych odpowiedzi magistrackich, uzasadniających bądź powstanie projektu nowego herbu lub tłumaczących pozostawienie sprawy herbu miasta bez rozstrzygnięcia w postaci konkluzji heraldycznej.

Zakładam, że do poszytu „O herbach miast guberni piotrkowskiej” zostały włączone wszystkie istotne dla aktotwórcy przekazy i że – wobec powyższego – poszyt piotrkowski otrzymał wewnętrzny układ wzorcowy. Tworząc poszyt piotrkowski, pracownik Heroldii petersburskiej wszywał kolejno: 1) karty z projektami herbów wraz z ich poszerzonym opisem (źródła z lat 1867-1874 wytworzone w Petersburgu). Do tej części poszytu dołączył materiał objaśniający kontrowersje w sprawie treści i formy różnych projektów herbu Łodzi (źródła z pocz. XX w. wytworzone w Łodzi i przesłane z kancelarii rządu gubernialnego piotrkowskiego), 2) tabelaryczne zestawienie zbierające dane heraldyczne i historyczne istotne dla miast guberni piotrkowskiej wraz z konkluzją heraldyczną w postaci opisu herbu proponowanego przez magistrat (źródło z 1894 r. wytworzone w Piotrkowie na podstawie raportów magistrackich i powiatowych, przesłane z kancelarii rządu gubernialnego piotrkowskiego), 3) projekty herbów opracowane w magistratach (źródła z 1894 r. wytworzone w magistratach, przesłane z kancelarii rządu gubernialnego piotrkowskiego), 4) tabelaryczne zestawienie zbierające dane historyczne i heraldyczne istotne dla miast guberni piotrkowskiej (źródło z 1867 r. wytworzone w Piotrkowie na podstawie raportów magistrackich i powiatowych, przesłane z kancelarii rządu gubernialnego piotrkowskiego), 5) oryginalne raporty magistrackie w układzie: a) raporty zawierające informacje przydatne do projektowania herbu, b) raporty pozbawione informacji przydatnych do projektowania herbu (źródła z 1867 i 1868 r. wytworzone w magistratach, przesłane z kancelarii rządu gubernialnego piotrkowskiego).

Zawartość drugiego interesującego mnie poszytu – poszyt o tytule „O herbie guberni kaliskiej i jej miast” – jest – w porównaniu z poszytem piotrkowskim – niekompletna. Poszyt tworzą: 1) karty z projektami herbów wraz z ich poszerzonym opisem (źródła z lat 1867-1874 wytworzone w Petersburgu), 2) raport Józefa Szaniawskiego na temat odcisków pieczęci miast (głównie) z guberni kaliskiej z zasobu archiwum w Kaliszu (źródło z 1868 r. wytworzone w Kaliszu), 3) oryginalne raporty magistrackie w układzie: a) raporty zawierające informacje przydatne do projektowania herbu, b) raporty pozbawione informacji przydatnych do projektowania herbu (źródła z 1867 i 1868 r. wytworzone w magistratach, przesłane z kancelarii rządu gubernialnego kaliskiego).

Z porównania zawartości poszytu kaliskiego z zawartością poszytu piotrkowskiego wynika, że do poszytu kaliskiego nie zostały włączone (obecne w materiale piotrkowskim) zestawienia tabelaryczne danych skompletowanych przez kancelarię rządu gubernialnego w ramach drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej oraz projekty herbów opracowane w magistratach w 1894 r. (i później), istotne dla treści tabeli z końca XIX lub z początku XX w. Oba poszyty różni także umieszczenie w poszytce

kaliskim raport Józefa Szaniawskiego, który, obejmując głównie tematykę sfragistyki miejskiej guberni kaliskiej, dotyczył także sfragistyki miejskiej guberni piotrkowskiej.

Źródła, które powinny znajdować poszycie kaliskim są w poszycie pod tytułem „W sprawie miejskich herbów w guberniach Królestwa Polskiego”. Chodzi tu przede wszystkim o tabelaryczne podsumowanie danych zebranych w ramach trzeciej ankiety heraldycznej. Tabela zbiorcza dla herbów miast guberni kaliskiej powstała na pocz. XX w. i wraz z magistrackimi projektami herbów z końca XIX i pocz. XX w. została wysłana z Kalisza do Petersburga. W Petersburgu tabela kaliska i dołączone do niej projekty herbów zostały zarchiwizowane niedbale, czyli bez poszanowania dla ścisłych klasyfikacji uwzględniających kryterium terytorialne (tu – kryterium gubernialne).

Poszyt o tytule „W sprawie miejskich herbów w guberniach Królestwa Polskiego” wymaga uważniejszego badania niż wspomniane wyżej poszukiwanie zaginionej tabeli. Na szczególną uwagę zasługują włączone do poszytu o zmieszanej treści raporty archiwistów, w tym interesujące podsumowanie raportu Józefa Szaniawskiego, a także raporty archiwistów z Piotrkowa Trybunalskiego, Płocka, Radomia i Warszawy. Włączenie niektórych raportów archiwalnych do poszytu o zmieszanej treści można tłumaczyć równie zmieszaną treścią niektórych raportów archiwalnych. Archiwiści ujawniali w nich pieczęcie z miast położonych w różnych guberniach, także w guberniach kaliskiej i piotrkowskiej, co – tak można sądzić – uniemożliwiało włączenie ich do poszytów wypełnionych archiwaliami o treściach dotyczących jednej guberni.

Raporty archiwistów prowokują do podjęcia kilku problemów, w tym jednego wykraczającego ponad główne zadanie projektu. Tym dodatkowym zagadnieniem pozostają umiejętności badawcze w zakresie sfragistyki historycznej, jakie posiadali autorzy raportów archiwalnych przygotowanych w ramach drugiej ankiety heraldycznej.

Nurcie głównych rozważań w odniesieniu do raportów pozostaje kwestia roli, jaką te raporty miały pełnić. Nie jest ona oczywista w sensie użytkowym (wykorzystanie danych z raportów do przygotowania projektu) i organizacyjnym (osoba zlecająca wykonanie raportu i odbiorca raportu). Raporty archiwistów są znane tylko z zasobu petersburskiego. Nie wiem, czy raporty archiwistów były kierowane do rządów gubernialnych, gdyż ich adresatem był właściwy terytorialnie Prezes Trybunału Cywilnego. W przypadku raportu Józefa Szaniawskiego adresatem był Prezes Trybunału Cywilnego w Kaliszu. Oryginalne raporty archiwistów były sporządzone w języku polskim. W zasobie RGIA w Petersburgu są ich tłumaczenia na język rosyjski. W oryginale – czyli w języku polskim – zachował się raport Józefa Szaniawskiego zarchiwizowany w poszycie „O herbie guberni kaliskiej i jej miast”.

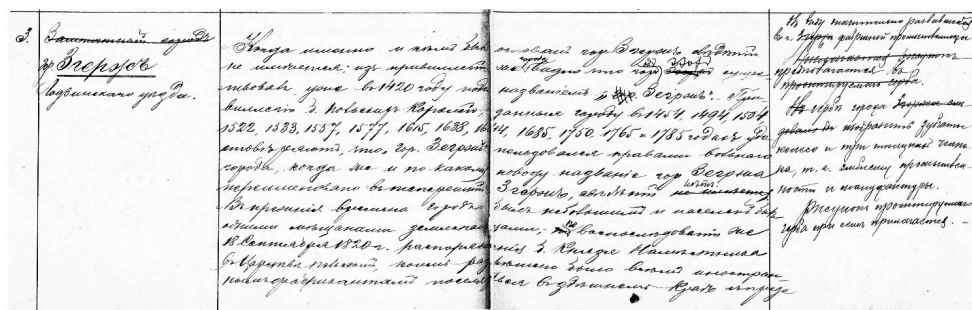
Archiwalia związane z drugą i trzecią ankietą heraldyczną z zasobu petersburskiego badali Stefan K. Kuczyński (w 1974 r.), a następnie Piotr Bokota (w 1997 r.). Realizowany obecnie projekt opiera się na wynikach kwerendy przeprowadzonej przez Artura Góraka w RGIA w Petersburgu w latach 2014–2019.

Stefan K. Kuczyński przeglądał heraldyczne *polonica* petersburskie szeroko, a wątek drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej stanowił fragment jego ówczesnych zainteresowań. Piotr Bokota skoncentrował się na poszytach zgromadzonych w sprawach herbów miejskich Królestwa Polskiego, ale upublicznił dane dotyczące postę-

powania heraldycznego w guberni siedleckiej, pominiętej przez Stefana K. Kuczyńskiego. Badania Stefana K. Kuczyńskiego i Piotra Bokoty zakończyły publikacje z 1978 i z 2000 r.³⁵, w których – obok danych na temat okoliczności powstania i zgromadzenia badanej dokumentacji archiwalnej – zostały upublicznione informacje o zawartości poszczególnych poszytów. Przywołane publikacje Stefana K. Kuczyńskiego i Piotra Bokoty miały i mają walor informacyjny, choć z uwagi na ich cel i przeglądowy charakter (uwaga o przeglądowym charakterze dotyczy szczególnie pracy Stefana K. Kuczyńskiego) nie mogły istotnie wpłynąć na bieg badań heraldycznych ani w wymiarze jednostkowym (badania jednego herb), ani w wymiarze uogólniającym (heraldyka miejska).

Wpływ na badania heraldyczne zarówno w jednostkowym jak i w uogólniającym wymiarze miały natomiast notatki Stefana K. Kuczyńskiego i Piotra Bokoty sporządzone przez nich w archiwum petersburskim. Notatki obu zawierają dane archiwalno-historyczno-heraldyczno-sfragistyczne bardziej szczegółowe od informacji opublikowanych w „Archeionie”. Stefan K. Kuczyński i Piotr Bokota dzielili się informacjami z przywołanych notatek. Współpracując przy różnych projektach ze Stefanem K. Kuczyńskim i Piotrem Bokotą, uzyskałem dostęp do tych ekskluzywnych wówczas danych. Informacje z notatek Stefana K. Kuczyńskiego i Piotra Bokoty zastosowałem szeroko w książce o pieczęciach urzędowych z obszaru Polski centralnej, a także wielokrotnie użyłem w artykułach monograficznych na temat herbów niektórych miast środkowopolskich. Zwracam uwagę na artykuł o herbie Zgierza, w którym jest odniesienie do zrusyfikowanego w formie projektu herbu Zgierza, który powstał podczas trzeciej ankiety heraldycznej, a w trakcie redagowania artykułu o herbie Zgierza jego rysunek był znany tylko Stefanowi K. Kuczyńskiemu.

Il. 1 Zgierz. Informacja historyczno-heraldyczna opracowana w kancelarii rządu gubernialnego w Piotrkowie Trybunalskim związku z trzecią ankietą heraldyczną. Brulion

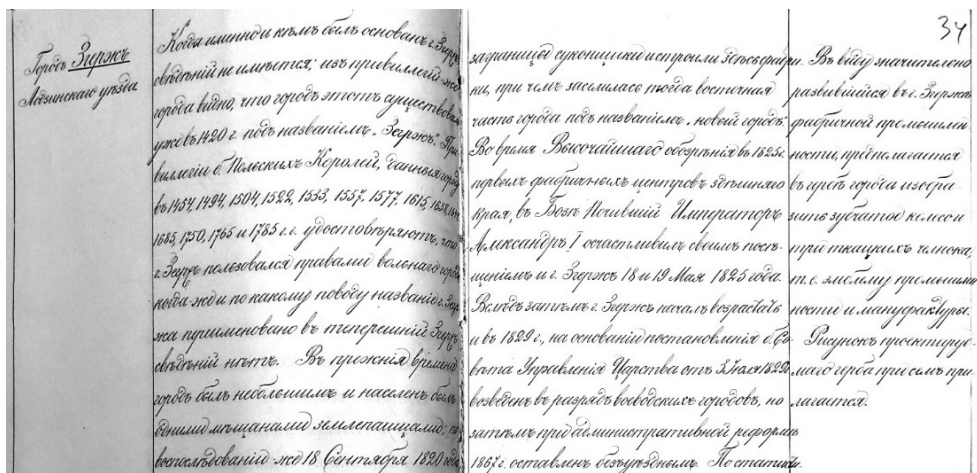

(AP Łódź)

³⁵ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, s. 191-213; P. Bokota, *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, s. 94-105.

Kopie niektórych materiałów magistrackich wytworzonych w trakcie pierwszej ankiety heraldycznej można znaleźć w poszytach pism przygotowanych w trakcie drugiej ankiety heraldycznej. Magistraty pytane w 1867 r. o źródła do ustalenia historycznie właściwego herbu niekiedy – gdy miały dostęp do dawnych materiałów – kopiowały starą korespondencję, którą w sprawach heraldycznych prowadziły z urzędami powiatowymi dwadzieścia lat wcześniej.

Il. 2. Zgierz. Informacja historyczno-heraldyczna opracowana w kancelarii rządu gubernialnego w Piotrkowie Trybunalskim w związku z trzecią ankietą heraldyczną. Oryginał

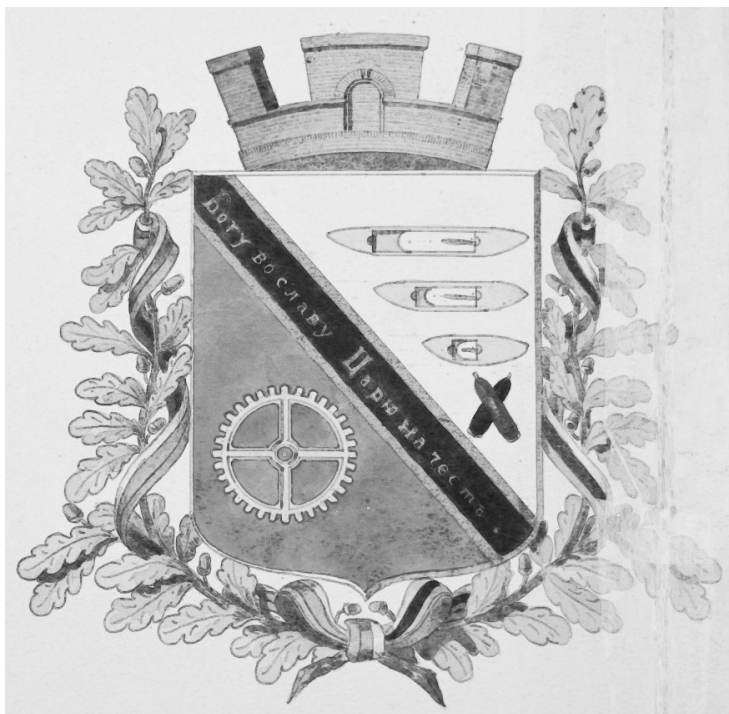
(RGIA Petersburg)

Relacje między przekazami źródłowymi w sprawie projektu herbu Zgierza, opracowanego w czasie trzeciej ankiety heraldycznej, pochodzącymi z zasobów AP Łódź i RIGA Petersburg, dokumentują trzy ilustracje. Ilustracja 1 jest skanem odpowiedniej części dokumentacji wytworzonej w rządzie gubernialnym piotrkowskim, il. 2 jest fotografią odpowiedniej części dokumentacji Heroldii petersburskiej, a il. 3 – fotografią projektu herbu Zgierza, który powstał w magistracie zgierskim w 1896 r.

Oprócz źródeł do drugiej i trzeciej ankiety heraldycznej zgromadzonych przez rządy gubernialne kaliski i piotrkowski w archiwach polskich są rozproszone i (raczej) szczątkowo zachowane kopie raportów heraldycznych (niekiedy z materiałami źródłowymi), które na polecenie władz zwierzchnich powstawały w magistratach i w urzędach powiatowych i (jako kopie wystawców, niekiedy w formie brulionów pism wyeksponowanych) zostały zarchiwizowane w dokumentacji odpowiednio magistratów i urzędów powiatowych. Te przekazy źródłowe nie poszerzają faktografii ściśle heraldycznej. Informują o procedurach, w tym o sposobach wykonywania w magistratach poleceń nietypowych ze względu na ich merytoryczną treść. Tu można przywołać – jak uzupełnienie „poważnych” źródeł historycznych – magistrackie dzienniki korespondencji z odnotowanymi datami

przyjęcia lub ekspedycji pism, których treść opisywała notatka umieszczona obok daty. Notatki sporadycznie informują o przyjęciu lub o wysłaniu pism o treściach heraldycznych.

II. 3 Zgierz. Projekt herbu przygotowany w ramach trzeciej ankiety heraldycznej przez urzędników magistratu Zgierza

(RGIA Petersburg)

Drugą i trzecią ankietę heraldyczną od pierwszej ankiety heraldycznej – jeśli analizujemy ich genezę, przebieg i wyniki przez pryzmat dostępności historyka i heraldyka do istotnych źródeł historycznych, a także szacujemy kompletności przekazów historycznych i (co istotne) badamy te sprawy w granicach guberni kaliskiej i piotrkowskiej – różni wiele. Przegląd materiałów źródłowych wytworzonych w trakcie wszystkich trzech ankiet prowadzi nieuchronnie do wniosku, że kompetentne opracowanie heraldyki miejskiej Królestwa Polskiego wymaga jednoczesnego zbadania faktów i procesów, które – istotne dla heraldyki – miały miejsce w latach czterdziestych i sześćdziesiątych XIX w., a także zaistniały na przełomie XIX i XX w.

Podsumowanie

Dobrze ukompletowane źródła zgromadzone w zespołach i w jednostkach archiwalnych pozostawionych przez rządy gubernialne i przez Heroldię petersburską pozwalają zrozumieć problemy organizacyjne, urzędowe, biurokratyczne i – co tu najbardziej istotne – naukowe, związane z archiwistyką, sfragistyką historyczną i heraldyką historyczną. Istotnym zagadnieniem badawczym częściowo odrębnym od sfragistyki historycznej i heraldyki historycznej jest dziewiętnastowieczna heraldyka żywa, czyli *de facto* reguły i zwyczaje heraldyczne obowiązujące na obszarze kontrolowanym (w uproszczeniu) w XIX i na początku XX w. przez Cesarstwo Rosyjskie. W dotychczasowych badaniach miejska heraldyka żywa Królestwa Polskiego w jej wersji urzędowej była oceniana źle lub bardzo źle. Podnoszono biurokratyczną formę herbów i rusefikującą treść ich godeł. Czy obecnie prowadzone badania zmieniają to nastawienie? Pewnie nie, ale pozwolą lepiej zrozumieć formę i treść wówczas kreowanych lub wtedy korygowanych herbów.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Archiwal sources:

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 807.

- Akta miasta Tuszyna, sygn. 117.

- Rząd gubernialny kaliski, Wydział administracyjny: sygn. 1024 Po voprosu o gierbach gorodov Kalisskoj gubernii (1894-1904).

- Rząd gubernialny piotrkowski, Wydział administracyjny: sygn. 55 O zbieraniu wiadomości o herbach w miastach guberni piotrkowskiej (1867-1869); sygn. 2177 O spisie herbów miast Kraju Nadwiślańskiego (1894-1904).

Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw w Sankt-Peterburgie, f. 1343, op. 15

- d. 326 W sprawie miejskich herbów w guberniach Królestwa Polskiego,

- d. 329 O herbie guberni kaliskiej i jej miast,

- d. 333 O herbach miast guberni piotrkowskiej.

Muzeum narodowe w Krakowie, Dział rękopisów, sygn. 1555/8: Marian Gumowski, „Materiały naukowe gromadzone w czasie pobytu w Warszawie w 1941 r.” (Warszawa 1941).

Muzeum narodowe w Warszawie, Dział dokumentacji ikonograficznej, Herby miast, sygn. 231/A, 231/B, 231/C.

Muzeum w Zgierzu, Sumariusz, k. 175.

Studies:

Adamczewski M., *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918). Materiały sesji naukowej. Włocławek 5-6 grudnia 1996 r.*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Włocławek 1999, s. 109-130.

Adamczewski M., *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej, Część 3 Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Zgierz-Łódź 2010.

Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.

Bokota P., *Materiały do dziejów miast guberni siedleckiej i ich herbów w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Archeion” 2000, t. 101, s. 94-105.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Heroldia Królestwa Polskiego 1836-1861. Inwentarz, opr. M. Osiecka, Warszawa 1999.

Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu. 17 XII 2001-3 II 2002 Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa 2001.

Kuczyński S.K., *Pieczenie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łęczyckiej*, Łęczycza 1984.

Kuczyński S.K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 191-213.

Raciborski J., *Godło i pieczęcie Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, t. 3, s. 7-37.

Skorowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego..., wyd. I. Zindberg, t. 1-2, Warszawa 1877.

